

Een geschiedkundig overzicht van houtverzamelen

Historische houtcollecties overleven in Nederland

Verspreid in Nederland bestaan nog enkele historische xylotheken, die voornamelijk aan het eind van de 18de eeuw zijn gemaakt. Dit artikel gaat over deze xylotheken, hun makers en de plaatsen waar ze nog te bewonderen zijn.

Gedurende de 16de en 17de eeuw waren de mensen in Europa gebrand op het ontdekken en het bestuderen van het onbekende. Daarom onderzochten zij alle nieuwe materialen, dieren en planten. Welgestelde kooplieden, apothekers, doktoren en wetenschappers begonnen met verzamelen van allerlei zaken en rariteiten uit de natuur om ze vervolgens uit te stallen in pronkkasten. Zo'n pronkkast werd in Nederland en Duitsland respectievelijk 'rariteitenkabinet' en 'Wunderkammer' genoemd. Deze verzamelingen omvatten allerlei vreemde en buitenissige voorwerpen, zoals de hoorns van een neushoorn en een éénhoorn, exotische materialen, stenen, dieren, schelpen, bizarre spullen, maar ook hout. De Nederlandse apotheker Seba (1665-1735) uit Amsterdam is waarschijnlijk de eerste houtverzamelaar geweest. Het is bekend dat hij ook een grote collectie schelpen, dieren en insecten, maar ook verzamelingen van diverse rariteiten bezat. In 1717 werden zijn collecties in hun geheel verkocht aan de Russische Tsaar Peter de Grote (1672-1725), die ook een fanatieke verzamelaar was. In de 18de eeuw echter, werd alles beter geordend en gestructureerd. Het is de periode dat Carolinus Linnaeus, (Latijnse naam voor Carl von Linné) (1707-1778) een wetenschappelijk botanisch systeem ontwikkelde om planten en dieren in te delen. Zijn indeling wordt tegenwoordig nog steeds gebruikt. Uit 1791 dateert de uit honderden houtsoorten bestaande collectie van dokter Houttuyn uit Amsterdam. Samen met uitgever Sepp, die naam had verworven met zijn publicaties over dieren, werd een soort houtvademecum uitgegeven. Dit antiquarisch boek bevat al zijn verzamelde houtsoorten, die alle met de hand werden ingekleurd.

Het verschijnen van houtcollecties in 'boekvorm'

Tijdens het einde van de 18de eeuw waren er vooral in Duitstalige gebieden idealisten en natuurliefhebbers, die trachtten om de natuur in 'boeken' te vast te leggen. Hoewel deze 'kenners van de natuur' hun eigen overtuiging en visie hadden, waren zij idealisten, maar zeker geen verzamelaars. In hun ogen wist de 'gewone man' niet voldoende van de natuur en miste voldoende kennis van bomen en hout. Zeker, in die tijd waren namen van bomen en hout niet goed bekend en werden zij vaak door elkaar gehaald. Daarom vervulden deze

De Von Schlümbach-xylotheek van Franeker

'boekvormen' in die tijd zuiver een educatief doel. Een serie bestond gewoonlijk uit 100 tot 200 van die 'boeken', elk deel vervaardigd uit de specifieke houtsoort van de boom met erin de beschrijving van de boom en het hout. In Duitsland waren deze serie 'boeken' bekend onder de naam 'Holz-bibliothek', in Nederland was het 'xylotheek' en in Italië spraken men van 'siloteca'. In het Grieks betekent xylos, hout en theke is opslag. Ze zouden hier ook 'houtbibliotheken' genoemd kunnen worden. Het bezit van zo'n werk was voorbehouden aan welvarende mensen, die in kastelen, burchten en andere grote behuizingen woonden. Ook kloosters en abdijen waren trotse bezitters van xylotheken. Na verloop van tijd waren de vervaardigers van de 'boeken' niet meer in staat om er hun broodwinning van te maken en dat leidde tot de verkoop aan andere personen en instanties, zoals musea, enz.

De xylotheek-makers

In Europa is een aantal xylotheekmakers bekend, zoals Von Hildt, Von Hinterlang, Huber, Hubinger, Schildbach, Von Schlümbach, Reisner en Goller. Er bestaan meerdere xylotheken, waarvan de makers niet bekend zijn. De opzet en de presentatie van de collecties van de verschillende makers verschillen, maar het principe is gelijk. Alle makers komen uit het Duitstalige gedeelte van Europa, meestal uit het zuiden van Duitsland of Oostenrijk. Ongeveer 50 verzamelingen hebben twee eeuwen overleefd en zijn verspreid over heel Europa, in kloosters, musea en oude kastelen. Voor Nederland was Alexander Von Schlümbach (1772-1835) het meest van belang. De afgelopen dertig jaar werden zijn voor- en

Een geschiedkundig overzicht van houtverzamelen

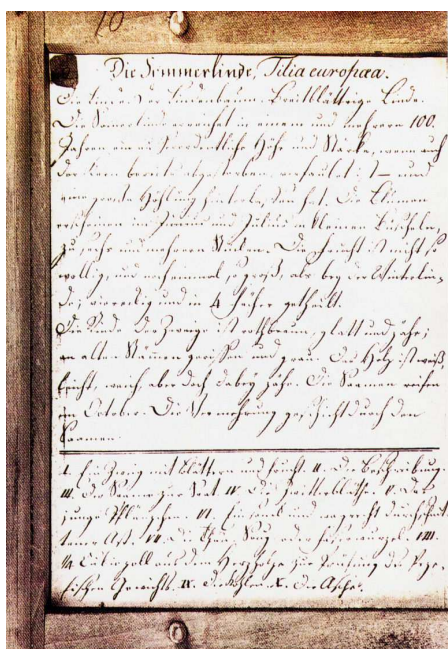
achternaam regelmatig incorrect gebruikt. Volgens een officieel verslag van het 'Bayerisches Hauptstaatsarchiv' te München is de juiste naam: Alexander Christian Heinrich Friedrich Von Schlümbach. Hij werd geboren in Erlangen in Duitsland, waar hij het gymnasium bezocht, in Neurenberg voltooide hij zijn opleiding omdat zijn vader van betrekking moest veranderen.

Vervolgens specialiseerde Von Schlümbach zich in botanie en bosbouw. Sedert 1808 werkte hij als districtsinspecteur in de Houtvesterij van Theta. In 1810 publiceerde hij 'Abbildungen der hauptsächlichsten in- und ausländischen Nadelhölzer, die besonders in Baiern wild gefunden werden, nebst denen dabei sich aufenthaltenden Insekten' (Afbeeldingen van de belangrijkste inheemse en uitheemse naalddhoutsoorten, die in de bossen van Beieren worden gevonden, evenals de daarop aangetroffen insecten). Als inspecteur van het Boswezen moet hij een buitengewone kennis van bomen en bossen hebben gehad. Hoe dan ook Von Schlümbach's naam is onverbreeklijk verbonden met de 'boeken' in Nederland.

Hoe een xylotheek er uit ziet

Een xylotheek bestaat uit een reeks houten 'boekvormen' of 'boekdozen', waarbij ieder 'boek' is gemaakt van het hout dat er in beschreven staat.

Elk 'boek' bestaat uit twee open dozen die scharnierend met de open zijden op elkaar worden gehouden door leren strippen. De doosconstructie is koud verlijmd. De rug van het 'boek' is getooid met de schors van de desbetreffende boom en als het zo uitkomt met korstmos of een andere lagere plant. Op de rug is ook een plaatje bevestigd met

Het voorbord met de tekst van de linde uit de Von Schlümbach-xylotheek van Enschede

daarop de botanische naam en de Duitse naam van de boom en een specifiek nummer. Gewoonlijk werd het hout geselecteerd van de bomen uit de omgeving van de vervaardiger. De maten van de 'boeken' zijn 213 x 17,5 x

4,5 cm. Een openliggend 'boek' bestaat uit een voorbord ter linker zijde en een achterbord ter rechter zijde. Het voorbord een blad papier, waarop een korte beschrijving van het hout, waar de boom het beste groeit, de toepassing van het hout en een inhoudsopgave van wat er in het achterbord zit, alles in Oud-Duitse letters met de hand geschreven; het achterbord bevat plantenmateriaal, zoals een zaailing, zaden, bladeren, twijgen, bladknop, bloem, een stukje twijg, een vrucht, een stukje wortelgestel, twee kleine doosjes met respectievelijk pollen en as en een blokje om het hout te tonen. Alle ingrediënten hebben een eigen nummer en liggen op een bedje van gedroogd mos. Boomsoorten die zelf onvoldoende hout leveren om de dozen ervan te maken worden vervaardigd van naalddhout. De 'boekvormen' geplaatst op boekenplanken geven een zelfde effect als normale boeken in een bibliotheek, het is alsof je naar een encyclopedie kijkt. Er moet wel worden toegevoegd dat in Oostenrijk, België en Slovenië diverse 'boekvormen' van massief hout zijn gemaakt.

Oorsprong van de xylotheeken en hoe ze uit de vergetelheid kwamen

Ooit waren er vijf xylotheeken in Nederland, allen ondergebracht in universiteiten. De uit 68 delen bestaande verzameling van de Landbouw Hoge School van Wageningen heeft de Tweede Wereldoorlog niet overleefd en niemand weet wat ermee gebeurd is. Deze xylotheek vertoonde grote overeenkomst met die van het Hongaarse Museum voor Natuurlijke Historie in Boedapest. De maker van de Wageningse xylotheek is echter niet bekend. In de dertiger jaren

Het achterbord met herbarium-materiaal van de linde uit de Von Schlümbach xylotheek van Enschede

bracht de Wageningse hoogleraar Venema de collectie weer onder de aandacht van het publiek. Omstreeks 1810, toen Nederland was bezet door de Fransen, kwamen de drie grootste en belangrijkste collecties, vervaardigd

Een geschiedkundig overzicht van houtverzamelen

door Von Schlümbach, naar Nederland, dankzij een schenking van koning Lodewijk Napoleon aan de universiteiten van Leiden, Harderwijk en Franeker. Slechts enkele jaren later werden de universiteiten van Harderwijk en Franeker opgeheven, maar de xylotheken hebben dat gelukkig overleefd. De Universiteit van Groningen had ook een xylotheek, vervaardigd door Von Schlümbach. De ene bewering is dat de xylotheek in 1906 door een brand in het universiteitsgebouw grotendeels verloren is gegaan en de andere bewering is dat de xylotheek in 1911 nog bestond. De nu nog aanwezige drie 'boeken' behoren zeer waarschijnlijk tot de verloren gegane collectie. Later, in de jaren tachtig, heeft de toenmalige directeur Roding van het Enschede Natuurmuseum, de xylotheken aan de vergetelheid ontrukkt bij zijn speurtocht naar collecties in Europa. Hij publiceerde erover en sinds die tijd zijn de collecties geleidelijk aan weer in de belangstelling gekomen en weer toegankelijk gemaakt voor het publiek. Samengevat zijn er, anno 2000, in Nederland vier xylotheken bewaard gebleven.

Over conservering, restauratie en presentatie

Ontegengesteld hebben de 200 jaar oude collecties erg geleden. In de eerste plaats onder de tand destijds, wat inhoudt dat de kleinere en meer gevoelige onderdelen zijn achteruit gegaan en vaak zijn uitgedroogd. Deze onderdelen hebben geleden onder de warmte, vocht, krimp, rot, houtworm enz. De twee andere factoren die een belangrijke rol hebben gespeeld zijn een slecht beheer en ondeskundige restauratie. Vooral de collecties van Harderwijk en Leiden hebben er erg onder geleden. De Franeker collectie verbleef vrijwel steeds in dezelfde regio, met gevolg dat die xylotheek veel minder heeft geleden. De Franeker xylotheek is momenteel opgesteld in een prachtige ronde, geacclimatiseerde vitrine, waardoor men de boekdelen van zeer nabij kan bewonderen. De xylotheken zijn uitstekende voorbeelden van Europa's vroege aanzet om de belangrijke gegevens van hout leverende planten vast te leggen en de kennis van bomen en hout uit te dragen. Nu, twee eeuwen later, zijn ze nog van historisch belang en bieden de mogelijkheid ze te bewonderen en te bestuderen. De moeite die men zich getroost om de 'boeken' te restaureren en te conserveren is prijzenswaard. Restaurateur Maurice Steemers van Enkzicht restaurateurs, is uiterst nauwgezet bezig om zo'n monnikenwerk uit te voeren. Deze activiteit vereist drie eigenschappen, ten eerste de deskundige kennis om het hout binnen en buiten het planten-

Een deel van een xylotheek van Schildbach

materiaal te conserveren; ten tweede de 'know how' om het plantenmateriaal te determineren voor de adequate vervanging, dat wordt gedaan door Piet Versteegh uit Kerkdriel en ten derde de deskundigheid op het gebied van papier en leer, dat wordt ingebracht door Paul Peeters uit Eerbeek. Maurice Steemers heeft een aanpak ontwikkeld, inhoudende een volledige inventarisatie en analyse van elk 'boek' separaat en daarbij een nauwkeurige registratie van elk detail nodig voor reparatie en vervanging; er worden voor en na de restauratie foto's gemaakt. Het gehele proces van documentatie wordt opgeslagen in een computersysteem met het oog op toekomstige herzieningen en onderhoud. Op het ogenblik is Maurice Steemers de enige restaurateur die zoveel praktische ervaring heeft opgedaan in de zorg voor xylotheken. Begin negentiger jaren werd een complete gedaanteverwisseling ondergaan om de xylotheek weer presentabel te maken. Verdwenen hout werd met dezelfde soort gecompliceerd, evenals de verdwenen plantenmaterialen, gebroken stukken werden eveneens door dezelfde soort vervangen. De conservatie van de originele Harderwijkse xylotheek (eigendom van de Vereniging tot beoefening van het Overijsselse Regt en Geschiedenis en uitgeleend aan het Enschede Natuurmuseum) is net gereed gekomen, zodat de collectie weer aan het publiek getoond kan worden. Hierbij werd een ander conservatie/restauratie concept gevolgd. Er vinden geen vervangingen plaats van plantenmateriaal of hout. De 'boekvormen' worden zo behandeld dat ze zo veel mogelijk in hun originele staat bewaard blijven en voor het publiek te zien zijn. Verder zal deze collectie ook in een geklimatiseerde vitrine in het museum in Enschede worden tentoongesteld. Een nieuwe toekomst zal zijn weggelegd voor replica's, die zodanig zullen worden vervaardigd dat het publiek de 'boeken' ter hand kan nemen en ze

Een geschiedkundig overzicht van houtverzamelen

kunnen bewonderen. Het moeizame en tijdrovende werk, dat wordt uitgevoerd, doet hopen dat de 'schatten' voor de komende generaties bewaard zullen blijven.

Waar te zien

In Nederland zijn vijf plaatsen waar xylotheken van Von Schlümbach te zien zijn. In Baarn, in het oude kasteel 'Groeneveld', waar de uit 147 delen bestaande collectie te bewonderen is. Verder in Franeker, in het museum 't Coopmanshûs (Museum Martena), met zijn 158 originele delen en zoals reeds eerder genoemd de uit 146 delen bestaande xylotheek in het Enschede Natuurmuseum. De drie hiervoor genoemde collecties zijn de grootste en belangrijkste xylotheken. De twee zeer kleine collecties, die respectievelijk drie delen

en één deel omvatten, staan in het Universiteitsmuseum van Groningen en het Veluwe Museum van Harderwijk. Het enkele exemplaar in het Veluwe Museum maakt in wezen deel uit van de xylotheek van het Enschede Natuurmuseum en het bevindt zich daar vanwege de historische band met de vroegere universiteitsstad Harderwijk. Het is van onschatbare waarde en waarschijnlijk net op tijd, dat de huidige museumdirecteuren zich hebben gerealiseerd dat het noodzakelijk is de historische houtcollecties, xylotheken, in stand te houden en ze zo te conserveren, opdat de volgende generaties er ook nog plezier aan kunnen beleven.

Kleve, 2000.

Tjerk Miedema
miedematj@AOL.com

Artikel in 2000 verschenen in het Nederlands Bosbouw Tijdschrift